

Énünk és világa.*)

Garamvölgyi Ádám, Jókai halhatatlan „Uj földesur“-ának ez a tipikus szittyá alakja, a régi táblabíróvilág e klasszikusan kedves képviselője, a mikor szabadságharcunk leveretése után elkövetkezett hazánkra a „végtelen inség és nyomor“ ideje (a melyet akkoriban Bachkorszaknak neveztek) s a nemzet előtt egyelőre csak egy lehetőség állott, a melylyel még önállóságát dokumentálhatta, t. i. a „passiv resistentia“: visszavonult úri kuriájába s bús elkeseredettségében a következő elmélkedésben talált enyhülést.

— „Cogito, ergo sum“. (Gondolkozom, tehát vagyok.) Tehát, ha „non cogito, akkor non sum.“ (Nem gondolkozom, tehát nem vagyok.) En pedig mától fogva nem gondolkozom, tehát nem is vagyok. . . .

Hát hiszen az elbusult öreg szittyának a maga szempontjából igaza is volt: jobb volt a kkor inkább nem gondolkozni, s így nem lenni. Ám viszont bizonyos, hogy a mikor ő azt a mondást hangoztatta, hogy „mától fogva pedig én nem gondolkozom, tehát — nem vagyok“; akkor igen is épen — gondolkozott s így volt is . . .

A mondás egyébként — mint köztudomású — a modern idealistikus bölcsélet megalapítójától, Des Cartes-től származik, a kinek egész filozofiája és módszere épen e tételen épül fel. —

Ő t. i. abból indult ki, hogy az embernek semmit vakon elhinnie nem lehet, nem szabad: ellenkezőleg hogy minden biztos tudás biztos alapja a — kétkedés. „In omnibus dubitandum est“ (mindenben kétkedni kell); a minek szükség-szerű következménye — tudományos szempontból — a tekintélyelv detronizálása 's az önálló, a szabad kutatás nagy elvének teljes érvényre juttatása. A kétkedés az egyetlen kiinduló pont, a honnan biztos ismeretre eljuthatni. — Nos hát mármost én mindent kétségbe vonhatok; mindent letagadhatok, kétségbe vonhatom még azt is, hogy kezeim, lábaim, fejem, nyelvem vannak; egyetlen dolgot azonban kétségbe

*) E cikk eredetileg egy jobbára művelt hölgyközönség előtt tartott szabad előadás volt, a melyet gyorsírói feljegyzés után közlünk. Ez magyarázza és mentse ki az előadásformának itt-ott könnyedebb voltát.

nem vonhatok; nem tagadhatom le, azt, hogy — kételkedem. A mikor pedig kételkedem, *akkor gondolkozom*. Van tehát egyelőre legalább egy biztos, evidens alaptétel a melyből, mint kétségbevonhatlan igazságból kiindulhatok 's ez a tétel így hangzik: „Cogito — ergo sum.“ Hogy én gondolkozom 's mint ilyen — vagyok. A descartesi tétel tehát nem jelenti azt, hogy „gondolkodom, *tehát* vagyok“, hanem azt, hogy én gondolkozó lény vagyok, azaz az *én* kétségbevonhatlan biztos *lényegem* — a *gondolkodás*. A lélek, az én = gondolkozó lényeg (substantia cogitans).

Evvel a mi *énünkkel*, ennek a mi énünknek *világával* ohajt foglalkozni jelen rövid elmefuttatásom, a melynek akár ezt a címet is adhattam volna, hogy „a nagy titok, a melyről mindenki tud, de a melyet nem fog megfejteni soha senki.“

Hogyan, hát „énünk“ és világa csakugyan olyan nagy titok, oly megoldhatlan rejtély volna! Bizony igen. Nincs semmi, a mi hozzánk közelebb állna, mint a magunk saját énje, — és mégis alig van valami, a mi távolabb esnék tőlünk, a mi rejtélyesebb, titokzatosabb volna, mint épen ez a saját énünk. Olyan nagy titok, olyan nagy talány ez, hogy a mult század egyik kitünő természethölcselelője, *Du Boys Reimond* a hét világrejtélyek közé sorolta, melyekkel szemben — már t. i. a tudományos megismerés szempontjából — ott áll az átléphetlen tilalomfa; „Ignorabimus“, vagyis hogy megfejteni nem leszünk képesek őket soha.

Ám az emberi lélek úgy van megalkotva, hogy nem nyugszik bele az elérhetlen gondolatába, hanem örökösen kutat, vizsgál és tépelődik. És görgeti a végtelenig — Sysiphus kövét. — Mentül elérhetetlenebb valami, csak annál inkább ösztökéli, hajtja és sarkalja őt a kíváncsiság, különösen, mikor a létnek nagy titkairól van szó. Ennek az emésztő vágyódásnak, ennek a kielégíthetlen szomjúságnak megható példáját nyújtja egyik, sajnos meglehetősen félreértett, valójában azonban igen nagy költőnk, *Vajda János*, egy halottas ágyán megkezdett, de befejezetlenül marad költeménytöredékében, a melynek címe; „Hosszú éj“ s a mely befejezetlenségében szépen példázza értelmünk tehetetlenségét a lét nagy kérdésével szemben...

„Oh te csodás, dicső természet!
Érthetlen földi hangyaésznek,
Méhedbe látni lehetetlen;
De ép ez üzi, hajtja lelkem.
Bánt a homály és nem hagy békét,
Keresni a dolgoknak végét:
Ha *túl* a szent, a szüzi fátylon
Lehetne *még valamit* látnom,

A mit nem látott még a többi
 Halandó, tépelődő földi.
 Ha már nem is érthetlek téged!
De mi vagyok én? Mi a lélek?
 Oh mert közelg ép a nagy óra,
 Már készülődik búcsúszóra,
 Testből a lélek válni készül
 Mint kard kiröppen hüvelyébül . . .

A történet azt mutatja, hogy az emberi szív és elme csakugyan mindig foglalkozott e kérdésekkel s amaz a megoldást a vallás, ez a bölcsелеm útján kereste. *Utóbbi* mezőn mióta az ember bölcselmileg gondolkodik, mindig előtérben állott e probléma és pedig Descartesig mint a *lélek*, utána pedig inkább mint az *én* kérdése s a felelet, a melyet e kérdésekre a különböző bölcselmi rendszerekben adott és kapott, a legeltérőbb és legváltozatosabb.

Nem feladatom itt a különféle bölcselő iskolákat és rendszereket végig ismertetnem; a mi szempontunkból teljesen elegendő csupán azok csoportosítására szorítkoznom: s e tekintetben a bölcselő gondolkozásban két főirányt különböztethetünk meg. — Az egyik az ugynevezett *materiálizmus*, a melynek felfogása szerint a lélek minden egyéb létjelen-séggel együtt merő anyag; a másik az *idealizmus* (spiritualizmus), a melynek felfogása szerint a lélek tisztán szellemi természetű, tehát egy, osztatlan, állandó s az anyagot jellemző kiterjedés nélkül való lényeg.

Vessünk egy rövid pillantást — mindkét irányra.

A *materializmus* felfogását megtaláljuk mindjárt az eminens értelemben vett bölcselő népnél, a görögöknél, és pedig mindjárt a bölcsélet első szárnybontásakor, az ú. n. ó ión anyagelvű bölcselő iskola felfogásában s az első filozofus, a ki a lélekről teljes nyíltsággal és határozottsággal nyilatkozik, *Anaximenes*, a ki azt tanítja, hogy a lélek — levegő. A magyar „lélekezés“ szó is arra utal, hogy őseink e két dolog, t. i. a lélek és az atmoszfärikus levegő között bizonyos kapcsolatot sejtettek.

Az efezusi híres „síró bölcselő“, *Heraklitos* viszont úgy találta, hogy a lélek — tűz, égés, minek ellenkezője, s így a lélek elaltatója sőt kioltója a nedvesség. Az ember — miként ezt egyébként az újkor fizikája teljes mértékben be is igazolta — addig él, a míg ég (oxidálódik). Megszűnik tehát a lét az égés megszűntével, illetőleg ha ez égést elfojtja a — nedvesség. Lám a magyar ember józan filozofiája erre is megtalálta a kellő kifejezést, a midőn a szeszital következtében eszméletét, tehát öntudatát, mintegy lelkét vesztett emberre azt mondja, hogy „elázott.“

Az abderai „nevető bölcész“, *Demokritos* már úgy találta, hogy a lélek atom, ez a modern természettudomány által is oly sokszor hangoztatott materiális parány elv. Lélek és test egyaránt ugyanazon lényegű atomok complexumai, tehát a lényeg dolgában nincs is közöttük semmi különbség; az egész eltérést közöttük csupán az atomok alakja, helyzete és nagysága okozza. — Az élet tehát nem más, mint a csupán alaki szempontból különböző atomok összekeverése; a halál meg azok szétválása.

Hasonlókép a *stoa* bölcselete szerint is a lélek nem egyéb, mint a testben, mint anyagban érvényre jutó — erő.

Tökéletesen e nyomon halad az újkor materialista bölcselete is, pl. *Hobbesnál*, a kinek felfogása szerint a lélek is, mint egyáltalán minden e világon — test, s kapcsolatba hozza a vérkeringéssel. Hasonló állásponton állanak a „*Systeme de la Nature*“ (*Kolbach*) és a „*Kraft und Stoff*“ (*Büchner*) c. híres materialista művek, a melyeknek álláspontját klasszikus rövidséggel fejezi ki a velök rokon *Broussair*, azon tételében, hogy a lélek egy működésben lévő agyvelő, semmi más“. A pozitivistá *Comte* is azt tanítja, hogy a lélek organum, a melynek bizonyos functiója van, t. i. a gondolkodás; a mint hogy ilyen organum a gyomor is, a melynek functiója az emésztés.

Végeredményben tehát e felfogás szerint, a lélek nem egyéb, mint hang a testben mint hangszerben és megszűnik abban a pillanatban, a mint a hangszer (a test) összetörtött.

E vigasztalan felfogással szemben az *idealizmus* — mint említettük — a lelket teljesen szellemi természetűnek nézi, tehát minden a testet jellemző tulajdonság teljes kizárásával.

E felfogásnak első leg tudatosabb és egyuttal legrokon-szenvesebb bölcselő képviselője *Sokrates*, a ki a lelket egy ilyen tisztán szellemi természetű elvnek és azért halhatatlannak vallotta — s e hitében nyugodtan űrítette ki a méregpoharat.

Hű tanítványa *Platon* szerint a lélek praexistens személyes lény, vagyis olyan, a mely, mielőtt a testbe került volna, már előbb létezett. Ott élt fenn a magasban, az eszmék tiszta országában, egy társaságban az istenekkel. Ámde a magasból leszédült, alábukott, egyesült az anyaggal s elborult előbbi tiszta látása, elfeledte, a mit egykor odafenn közvetlen közelből szemlélt. Ideleenn most az anyagi dolgok lassanként felköltik benne a visszaemlékezést, a mely mind élénkebbé, mint tisztábbá válik, vele együtt megfog a lélekben az epedő s mind égőbb vágy elvesztett mennyországára után — s e végső fokon a lélek szent őrzöngésévé fejlődő szerelmi vágy lesz aztán az a mennybe vívő lajtorja,

a melyen a lélek, az intuitió szent percében, vissza felemelkedhetik ősi boldog állapotába.

Plátónnal, a poetával szemben, *Aristoteles* valóságos realista bölcselő s a lelket, mint a fokozatosan fejlődő testi élet célelvét (entelecheia) fogja fel, ámde ő is a lélek igazi természetekép, a legmagasabb fokon, a gondolkodást állapítja meg. Bár viszont úgy Platon, mint *Aristoteles* a gondolkodó lelken kívül, alsóbb fokon felveszik az érzéki, illetőleg *Aristoteles*, imént említett célelvből folyólag, még az ú. n. állati és növényi (animális és vegetatív) lelket is, mint az ember physikai és psychikai életműködésének mozgató erőit.

A legtisztábban és a legtípusosabban a léleknek e tisztán szellemi, tehát immateriális voltát az ő *ind bölcselet* fejezi ki az u. n. *sankya*-iskolában, a mely azt tanította, hogy a lelkek, mint tisztára szellemindividuumok eredetileg praexistensek s csak idővel egyesültek az anyaggal, a mely egyesülés következtében váltak aztán érző, képzelő, gondolkozó, akaró lelkekké: ám ez anyag s az evel összefüggő lét számukra merőben idegen, miként a színésznek — az ő napról napra váltakozó szerepe: ma ez, holnap az, ma király, holnap koldús, de ezek épen csak szerepek, nem ő maga; csak járulékok és nem az ő maga lényege, természete.

A *középkor* keresztyén bölcselete a keresztyén hit természetéből folyólag a lelket, istenképű voltunk e zálogát, szelleminek s halhatatlannak vallotta; viszont azonban mert e bölcselet teljesen *Aristoteles* befolyása alatt állott, e befolyás nyomát is megtaláljuk a középkor lélektanában annyiban, hogy a léleknek purgatoriumban való elégését, megtisztulását hirdette; mely felfogásban kétségkívül erős materializmus tör keresztül.

Az ujkorban *Des Cartes* volt az, akinek tanítása korszakos fordulatot jelent, amennyiben azt mondja, hogy a lélek tiszta gondolkodás, gondolkozó lényeg. A gondolkodás tényéből tehát *Des Cartes* visszakövetkeztetett a lélek lényegszerű (substantiális) voltára. Az ő nyomában haladnak már most a többi ujkori ideálisták, így pl. *Leibnitz*, a kinek felfogása szerint a lélek — „monasz“, vagyis egy teljesen anyagtalan, matematikai (és nem fizikai) pontszerű szellemindividualitás, sőt *Leibnitz* szerint végső értelemben csak lélek van, test nincs, mert anyag sincs; az anyag „szellemtelen koholmány.“ — Tovább mennek a *mystikusok* és a par excellence *spirituálisták*, a kik a lelket, mint kísértet-szerű szellemet fogták fel, természetfeletti értelemben, tehát mint olyanokat, a melyek a természet törvényein felül és kívül állanak — s e felfogásnak végletnyulványa a napjainkban ú. n. *spiritizmus*, a mely a szellemekkel való érint-

kezés természetfeletti jogigényét vitatja a maga világámitó hókuszpókuszai számára.

Íme a két egymást teljesen kizáró irány; az áthidalhatlan ellentét az anyag- és szellemelvűség (materializmus spiritualizmus) között. Hozzájárul még egy más kérdés is, a mely a kibontakozást még csak bonyolítja 's így hangzik: *milyen iszonyban* állanak egymással lélek és test? A kérdést egy más kérdéssel igyekeztek megoldani s ez így hangzott: hogyan járhat két óra teljesen egyformán? (Mivelhogy lélek és test az emberben oly harmoniában, oly párhuzamosságban működnek — akárcsak két teljesen egyformán járó óra.) 'S ez utóbbi kérdésre a felelet hármias volt. Két óra teljesen egyformán járhat: vagy akkor, ha mindkettőt egy közös mechanizmus mozgatja (ez az u. n. „influxus physicus“ elmélete, a mely megfelelne a materializmus álláspontjának); vagy ha valaki folyton, a kellő alkalomkor összeigazítja őket (ez az u. n. „occasionalizmus“ elmélete); vagy végül ha mindkettő oly remek művészettel van megszerkesztve, hogy nem lévén bennök semmi hiba, örökös 's változatlan összhangban maradhatnak (ez az u. n. „praeztabilita harmonia“ theoriája, előbbivel együtt végeredményben a vallásba torkoló idealizmus megoldási módja).

Látjuk tehát, hogy a test és lélek viszonyára vonatkozó kérdés sem talált egységes s teljesen kielégítő megoldásra, épúgy, mint fentebb, a lélek lényegére vonatkozólag, az eredmény csak a bizonytalanság és a tapogatódzás maradt — a sötétben. Ennek az állapotnak pedig szükségszerűleg elmaradhatatlan következménye az elégedetlen tovább tépelődés 's a kétségbe kergető szkepszis.

Kimondották ezt már a régi görögök is, különösen az u. n. *új akadémia*, a midőn azt tanították, hogy ismeretünkben — lélektani téren is — a valószínűség határán túl nem hatolhatunk, azért a bölcs egyetlen feladata — a teljes passiv tartózkodás minden ítéllettől; de klasszikus őszinteséggel sőt kihívó kiméletlenséggel fejezte azt ki az új korban az éles-elméjű angol bölcselő, *Hume*, azt állítván, hogy ismeret dolgában minden csupa megszokás, a lélek maga is ily megszokásból eredő erős imagináció, önáltatás. —

Hát e meddő és vigasztalan szkepszisbe a lélek semmikép sem nyugodhatik bele s annak örvényéből a gondolkodó elméket csak *Kant*, a bölcselő gondolkodás ez óriása tudta kimenteni, a ki bárha kénytelen volt bevallani, hogy a lélek problémája az ismeret számára mindig csak probléma marad: de nem kérdés, hanem ellenkezőleg teljes bizonyosság, több, elengedhetlen alapkövetelmény az az erkölcsi tudat számára — s így a mit elvesztünk a tudás vámján, megtérül az

busáson az erkölcs révén, hogy bizton építhessük fel aztán rajta egész erkölcsi világunkat. — Amde itt most nem az erkölcs, sem a hit, de pusztán az ismeret problémájáról elmélkedünk. — S e tekintetben is Kantnál új megnyugtató szempontot találunk.

Kant ugyanis egyrészt a sensualismus (Locke) hatása alatt, a mely a lelket merő „üres lapnak“ vette s másrészt a Hume választóvíz marásával ható szkepszise által beléhajtatva a mélyebb vizsgálódásba, közelebbi megfontolás tárgyává tette az előtte divott u. n. rationalis psychológiát s arra az eredményre jutott, hogy a Des Cartes által hangoztatott gondolkozás tényéből („Cogito ergo sum“) épen nem következtethetünk a lélek substantiálítására, mert ez téves következtetés (quaternio terminorum) volna, hanem igenis következtethetünk — és pedig teljes joggal és bizonyossággal — a *gondolkodó éntudat bizonyosságára*. —

Ebből mármost szükségszerűleg folyt, hogy a lélek problémáját kiszorítja az éntudat problémája s tényleg Kant után szemben az u. n. *kantutáni réalismussal*, a melynek *Herbert* a főképviselője, s a melynek felfogása szerint a lélek csak épen képzet, épolyan, mint bármely más képzetünk, a melynek tehát fejlődése van, az u. n. *Kant utáni ideálistus* a lélek helyére, mint a mely az ismeret körén kívül esik, az éntudatot helyezte, mint a mely mindenki számára közvetlenül evidens és bizonyos. Ezen alapon érthető pl. *Lange* lélektana, a melynek sajátságos jellemét már a címe megadja: „Psychologie ohne Liebe“; különösen pedig *Fichte* híres rendszere, a ki az éntudatot egyenesen bölcséletének középpontjába helyezi s mindennek kulcsává, elvéve az ént teszi. — A pesszimista *Schopenhauer* szerint is a világ (*Fichte* szerint a „nem én“) „az én képzetem“; egyébként az egyéniség, az individualitás — agyrém. Nem az egyén, nem az én él, de az én-ben a faj.

Ha már most e filozofiai tarlózás tanulságait levonjuk, kettős eredményre jutunk.

Először is: csakugyan igazat kell adnunk Du Boys Raimoundnak, a midőn a lélek kérdésében oda állította ismeretünk elé azt a tilalomfát: „Ignorabimus.“ És mindvégig csak „ignorabimus“. A sok ellentétes felfogás, az egymást leromboló különféle bölcselmi rendszerek — a fáradhatlanul tépelődő, s tépelődve vergődő, egyébként a végső okok dolgában teljesen tehetetlen emberi kutatás e megannyi emlékművei fennen hirdetik, hogy itt egy határhoz értünk, a melyen túl lépni nincs sem hatalmunk, sem erőnk. — Ez teszi érthetővé, hogy pl. a lipcsei egyetem hirneves psychologusa *Wundt* a lélekről, csak mint „psychologiai segédfogalom“-ról beszél, a mint hogy az „anyag“ is ismeret szempontjából csupán

„fizikai segédfogalom!“ Az anyagról is beszélünk, de hogy mi az, nem vagyunk képesek megmondani, bárha megnyilatkozása törvényeit ismerjük is 's fel is használjuk. Ily értelemben és megszorítással beszélhetünk a lélekről is, a melynek törvényeit ismerjük 's rendszerbe is foglaljuk, de hogy ő maga magára nézve micsoda: az a tudás számára — örök rejtély marad.

A másik eredmény, hogy bárha a lélekről — ismeret szempontjából a fátylat fellebbenteni nem is vagyunk képesek: annál inkább beszélhetünk az *éntudatról*, lelkivilágunk e sajátos alapmegnyilatkozásáról, a melynek bizonyossága — mint erre Kant rátautalt — gondolkodásom tényéből kétségtelen módon levezethető.

Maradjunk meg hát azért most már csupán e kérdésnél s vizsgáljuk meg további elmefuttatásunk folyamán:

1., mi is ez az éntudat? — és

2., mi szerepe van ez éntudatnak a mi lelki világunkban?

A kérdésre, hogy mi is az az éntudat? — a legkönnyebben úgy jutunk kétségkívül megoldásra, ha megvizsgáljuk a saját magunkat, a saját énünket. — Induljunk ezért ki a magunk közvetlen érzetéből, vizsgáljunk meg önönmagunkon ez éntudatot — keletkezésében és lassu kifejlődésében.

Előttünk fekszik egy csecsemő gyermek, bölcsőjében alszik édesen. — Egyszerre csak mozogni kezd: arca pirosra duzzad, szemecskéiben hatalmas könnycseppek jelennek meg, s már is hatalmas sirásával hasogatja a levegőt. — Édes anyja hozzáisiet (tudja jól a jó lélek, hogy a babájának mi a baja), oda nyújtja néki az édes drága életforrást, s kis zsarnoka — kielégítvén éhét — karjaiban ismét elaluszik. — Alvás, evés: „a növényi és állati lélek“ e két első megnyilatkozása — ebből áll egész létvalója. Az emberből egyelőre csak a — külső alakja van meg.

Pár hét lepereg s kis emberünk más irányban kelti fel érdeklődésünket. Ime ott fekszik bölcsőjében, de most már nyitott szemekkel s merőben rászegzi szemeit egy a bölcső fedeléről zsinóron lecsüggő tárgyra. — Roppant megőrülünk. Nini, a baba már fixirozza a tárgyakat, már vizsgálódik, már filozófál. De korai volt nagy örömünk. Próbakép elkaptuk előle a tárgyat azon hitben, hogy majd keresni fogja azt, utána fordul tekintetével: ámde ő csak teljes nyugalommal tekint tovább is az előbbi irányba, bámúl az ürbe. — A tárgyi világ tehát még nem érdekli őt. Szinte azt mondhatnók, hogy élet nélkül fekszük ott, bár — él; emberi lélek nélkül, bár — lelke van.

Hanem megjön a felfedezések ideje is. Első, a mit fáradhatlan szívósággal vesz vizsgálat alá — a saját két kis

keze. — De ezt már csakugyan jól megnézi s aztán gondol egyet és szájába veszi. Persze hogy csalódott, mert a kis kacsók nem nyújtották néki azt az élvezetet, a melyet tán éhes ösztöne tőlök várt: ám azért ez a cselekedete végtelen fontosságú esemény, mert kétségtelen bizonyosságát nyújtja annak, hogy íme kis emberünk kezdi már a világot megfigyelni és pedig első sorban is a saját kezecskéin, a melyeket egyébként épen nem tud a magáéinak, hanem teljesen idegen dolognak tekint.

Most már egymás után jönnek a nagy felfedezések. A kezek után a lábak. — Hogy Rousseau szellemét magunkra ne haragítsuk (a ki t. i. a polyát a gyermek koporsójának mondotta) kibontjuk kis emberünk takarókötelékeit, hadd rúgkapáljon az istenadta szabadon. Hát e szabadság nagy dolog ám, minden nagy eredmény édesanyja. Ime, most is, hogy kis emberünk szabadon rugdalózhatik, kezecskéivel egyszerre beleütődöt a lábacskáiba. Hohó — mondja a tapintás érzéke — itt van valami, vigyük csak a látás érzéke, a szem elé, hogy mi lehet az. És felemeli és elnézegeti a a rózsás kis lábakat s mert még nem tudja, hogy az övéi azok, sőt teljes idegeneknek tartja őket, hát eljátszik velök mint bármely más tárgygyal. Egy tanárbarátom kis 19 hónapos fiát arra szoktatta, hogy játékszerét, ha arra felszólította néki nyujtsa át. Egy alkalommal a gyermeket arra szólította fel: „add ide a lábadat“, és a gyermek megfogta lábát és odanyujtotta neki, mint akármely játéktárgyat. — *Harald Höfding* dán psychologus beszéli, hogy 20 hónapos gyermeke egy alkalommal, mikor épen a lábaival játszott, kétszersültöt kapott — s a jó pajtás a kétszersültből megkínálta a saját lábait is.

Ime a gyermek kezdetben magának csakugyan teljesen idegen. Nincs, a mi egyéniségét megalapozza, összehozza, s így ha magát esetleg meg is látja, pl. a tükörben, azt egész más, teljesen idegen alaknak véli. Ezt megfigyelhetjük gyermekeinknél, a kik, ha tükör elé visszük őket, utána kapnak a tükörből feléjük csodálkozó képmásuknak; s érdekes bizonyosságát nyujtotta ennek *Darwinnek* egy 9 hónapos fia, a ki, ha nevéen szólították, mindig a tükör felé fordult.

A gyermek éntudata hiányának érdekes bizonyága, hogy a mint beszélni kezd, sőt még ezután is jó ideig, magát mindig mint harmadik személyt említi s vagy a nevét nevezi meg, vagy a nemét (jó pozsonyi magyarsággal: „a publi“, „a médi“) akár csak a bushmanek, a kik egymást nemök szerint szólítgatják. Sőt még később is, a midőn már meg van az én-képzete, tehát önmagáról, mint „én“-ről beszél, vissza-visszatér a harmadik személy használatához. Ennek

érdekes bizonyosságát nyújtotta minap az én legkisebb, 5 éves fiam. — Egy este, vacsora után, a gyermekekkel kártyáztam s minthogy neki is kedve szottyant velünk játszani. hát bevontuk őt is a játékba s úgy igazítottuk, hogy ő nyerjen. „Ki nyert?“ — kérdi a játék végével. — „Te.“ — „Én?“ — kérdi újból örömsugárzó arccal. — „Te, fiacskám,“ mondám én mosolyogva. — „Én, a Jenő?“ — zaklat újból a kis szkeptikus. „Igen, te, a Jenő.“ — Az 5 éves gyermek tehát az én-képzettel, ha használja is, egyáltalán nincsen tisztában.

Egyébként az ilyen gyermek mindent lelkesnek gondol maga körül, teljesen a maga analogiája szerint, ennek oka pedig, mert énje teljesen összeolvad a környezetével. Ugyanazon állapot ez, a melyet a természeti ősállapotban lévő népeknél az „animizmus“ fogalmával szoktunk megjelölni, a kik magok közül mindent lelkes lénynek tartanak s mint ilyen imádnak. A kis leány babája valóságos lelkes lény gyermekmamája szemében: de mennyi sok gondja, baja is van ám vele! A kis fiúnak a küszöb, a melybe felbotlott, ugyancsak élő lény: de megis ostorozza ám, viszonzásúll a szenvedett fájdalomért. A kutyája pedig egyenesen ember-rangon áll, sőt tán még valamivel feljebb is. Kérdezzük csak meg kis fiunkat, a ki egy más kis fiu társaságában a kutyájával játszik, melyiket szereti jobban: fiu vagy kutyapajtását-e? s biztosak lehetünk, hogy válasza az utóbbi javára dől kedvezőn. Hasonló helyzetben vannak a vadnépek is, s az arenjuka nő nem talál semmi különöset abban, hogy a saját gyermekével együtt szoptassa a kölyökmajmát is, elgyönyörködve a nagy pervitán, a melyet ezek visítva vívnak meg az — édesanyai jus miatt.

Tagadhatlan, hogy a gyermeknél hamar fejlik ki valamely emlékezetfajta ösztön. A 3 hónapos gyermek már megismeri az édes anyját és nyomban felhagy a sirással, ha ez hozzá közeledik az életforrásával s készülleteket tesz, hogy éhes kis zsarnokát kielégítse. Ámde ezt az ösztönt az állatok hasonló ösztönénél magasabbra értékelní aligha vagyunk feljogositva.

Ellenkezöleg az összes lelki s első sorban értelmi tehetőségek csak lassan, igen lassan fejlődnek ki, együtt az „én“ tudattal s felette nagy felfedezés és vívmány, a mikor gyermekünk ajkáról a legelőször röppen el e két betűs kis szó: „én“. — *Fichte*, az én-bölcseletnek megalapítója, a midőn kis fia e szót legelőször használta, apai túláradó örömeben nagy lakomát rendezett, mert ime, ugymond, gyermeke még csak most lett emberré.

És valóban igaza is volt. Mert az éntudat megnyilatkozása az ember lelki világában valósággal korszakos ese-

mény. Világok keletkeznek és válnak el ekkor egymástól. Egyik a gyermek saját én-világa; a másik pedig ama világ, a melylyel eddig naiv módon egynek tudta magát. Most már elválnak egymástól véglegesen. És ez a felfedezés semmivel sem kisebb értékű, mint a mikor pl. *Galilei* kimondotta, hogy „Eppur si muove“; vagy a mikor *Newton* megtalálta a nehézkedés törvényét; vagy a mikor *Kopernicus* feje tetejére állította az egész addigi csillagászati tudományt: mert itt meg az éntudat világokat teremtett.

Ám ez éntudat a mellett hogy csak lassan fejlődik ki, egyuttal mintha nem volna állandó. — Mintha csak az ébrenlét kiváltságát képeznék. Az alvó például egyáltalán mitsem tud magáról. Hová lett belőle, hol lappang az idő alatt az, amit mi úgy nevezünk, hogy „én.“ Pedig, hogy mégis meg kell lennie, mutatja az álom ténye, a mikor, bárha alszunk, éntudatunk mégis működik. Avagy vegyük az ájulás esetét, a melyet a magyar nyelv igen találóan önkívületnek (én-kivülett) nevez s amelynek elmúltával az „én“ nincs többé magán kívül. — Viszont az őrülnék nem is egy, de két énje van, a melyeket váltogatva hordoz. Ismertem egy áldott jó csendes őrülnök. Leány volt, a kit egykor nyilván apáca zárdában neveltek s maga is apácává akart lenni. — Kedves terve azonban valamely okon dugába dőlt. — Ez megzavarta a szentimentális leány elméjét, a mely végül is teljesen elborult s a szegény leány azóta magáról mindig csak mint a „nagyaságos apácafejedelemsasszonyról“ beszélt. — Megbízható, becsületes cseléd volt, elvégzett mindent hűségesen pontosan: ámde bárhová ment, bárkivel beszélt, mindenütt csak mint zárdafőnöknő szerepelt.

És vajjon a halál alkalmával ugyan mi lesz az énnel? Ama nagy fordulóján létünknek, a mely Szokratesz szerint egymaga elegendő arra, hogy megtanítsa az embert bölcselkedni? . . . S vajjon a „mivé lesz?“ kérdésétől elválasztható-e a „honnan?“ kérdése. Honnan az én? Hol volt addig a mig — nem jelent meg? Mikor aztán felébredt — hol rejtőzik ezután is olykor-olykor? S végül hová tűnik egykor? Ime, a nehéz, a fájdalmas kérdések, a melyek Vajda Jánost is abban az utolsó túsában oly élénken foglalkoztatták . . .

Honnán, hová, mi az „én“? E kérdésekre a már említett szkeptikus bölcselő, *Hume*, igen rövid feleletet ad. Éntudat — nincs; s amennyiben ilyesmiről beszélünk, az nem egyéb, mint az egymást szakadatlan egymásutánban követő érzéki impressziók tömege. Tehát amolyan modern kinematográf-féle valami, a melynek izolált képlapocskái a gyors mozgás következtében, a szemlélőre egy egységes, élő, mozgó képnek a benyomását teszik, holott pedig a kép épen nem valóság, hanem csak optikai imagináció; hiszen

az a kép nem létezik, csak az egyes egymástól izolált merev, holt képlapocskák.

Hát borzasztó volna, ha csakugyan így volna. Ámde nyugodtak lehetünk, *Hume* itt alaposan tévedett. Hiszen ha éntudatom csak ily imagináció, csak ilyen érzéki impressziók mechanikus egymásutánja volna: akkor nem lehetne sem azonos, sem állandó; nem is szólva arról, hogy amaz egymást végtelen gyorsasággal s szakadatlan folytonosságban követő érzéki impressziók *tudatos* egysége *Hume* álláspontjáról mindvégig megfejthetlen marad. Már pedig magam közvetlenül tapasztalom, hogy az én éntudatom mindig teljesen azonos és állandó s dacára annak, hogy bizonyos esetekben (alvás, ájulás stb.) szünetel, mégis azért szakadatlan, mert azonosságának fonala egyáltalán meg nem szakad. „Én” soha sem változom, értve t. i. éntudatomat; a mi annyival érdekesebb és figyelemreméltóbb, mert testi állapotom tudvalevőleg folyton változik, s a szó szoros értelmében el ég. Igazolják ezt a lélekzés, emésztés, növés tényei; a modern physika, a mely *Lavoisier* óta tanítja, hogy egész létünk nem egyéb, mint egy folytonos égés, oxidálódás, anyagsere. Ámde mindez csak anyagi létünkre vonatkozik: éntudatunk tőle teljesen érintetlen.

Ime élőpéldaképen itt vagyok — én, a ki *most* a t. olvasóval együtt elmélkedem énünkről, ennek nagy titkáról. — Tegnap más körben politizáltam. — Más alkalommal levelet irtam, zenét hallgattam, vagy valamely könyvet olvastam. *Most* Thüringia vidékein barangolok ifju nőmmel s egyszerre az emékezet szárnyain odarepülök Wartburg fenéges sziklavarába s ott álmodozom régi letűnt időkről ennek freskóteli folyosóin, magyar szent Erzsébet egykori tartózkodása helyén. Majd ott látom magamat a budai királyi palota őrállomásán, mint önkénytelen önkéntest, a mint kétfejű sassal ékes csákóban őrzöm a magyar királyt. Már tovább csatangol képzeletem. Látom magamat, mint büszke maturust, aki tarsolyában egy világhódító terveivel mond bucsut a gymnasium falainak. — Ott ülök — mint serdülő diák — az osztálypadban majd mind ábécés gyermek ott tanulmányozom legelsőbb a betű nagy mysteriumát, igaz, nem modern fonemikai módszerrel, hanem a régi conservatív syllabizáló tanításmód szerint; ábéab, béába . . . (No de azért mégis csak megtanultunk mi is valahogyan írni és olvasni) . . . S ott látom magamat (a legutolsó a legfájdalmasabb, mert legédesebb emlék!) mint fürge vig gyermeket a pajtán, a réten, az utcán:

„Gyermek vagyok, gyermek lettem újra,
Lovagolok fűzfasipot fujva,

Lovagolok szilaj nádparipán,
 Vályuhoz mék, lovam inni kíván.
 Megitattam, gyi lovam, gyi Betyár! . . .
 — Cserebogár, sárga cserebogár . . .“

Ilyenforma visszafelé való következtetéssel jutott egy tudós német professor is, aki reggel kiindult a lakásából s most ott ül a katedrán annak a bizonyosságára, hogy ő, aki ott ül most a katedrán, senki más, mint édes ugyanaz, a ki akkor meg akkor kiindult otthonról: mint ezt annak idején egy ismert német élclap (Flieg. Blätter) oly kedves humorral illusztrálta.

Kétségtelen dolog, hogy életem fennelősorolt eseményei egytől egyig tér és idő szempontjából teljesen külön álló esetek: és mégis tudatomban teljesen összeforrott egyek. Mi az, a mi őket egy pillanatban, most rögtön, ily teljes egységgé forrasztja? Az a titok, a melyet úgy hívunk, hogy „én“ — s a mely, ha nem volna meg, akkor lelkivilágunk csakugyan nem volna egyéb, mint egy amolyan — kinematográf.

Mi tehát az éntudat? Személyes azonosságom és folytonosságom tényvalósága; azon csodálatos tehetségem, a mely mindazt, ami tér és idő szerint szét van szórva, egyazon pillanatban összefoglalni és egységre hozni képesít.

*

S ha mármost felvetjük a kérdést, hogy mi szerepe van ennek a mi éntudatuknak lelki világunkban? A felelet az, hogy bizony óriási szerepe van. Mert minden tudásnak benne rejlik a gyökere és centruma. Ha nem volna, akkor összeomlanék, széthullana körülöttem minden. Kiesnék a világ feneké s mi magunk is ez ürön keresztül belezuhannánk a rettenetes, a feneketlen semmibe, a nihilbe. Más szóval: én-tudat nélkül nincs világtudat.

Figyeljük meg csak e tekintetben kissé önmagunkat, ismeretünket s lássuk, hol van ez ismeretnek tulajdonképpen való alapja?

A gondolkozás, énünk e sajátos lényege, érzékelés, érzékeim megelőző funkciója nélkül nem gondolható. Fogalmat csak akkor alkothatok, ha van -- miről. Ezt a mit pedig érzékeim hozzák a gondolkozásom tudatára. — Hiszen a fogalom nem egyéb mint általánosító obstructio, bizonyos egynemű érzéki szemléletnek egy magasabb egységbe való foglalása. Ebből kettő foly: először, hogy mert a fogalom nincs künn a világban készen, hanem csupán az e fogalmat megelőző érzéki concrét tárgy, azért e fogalomalkotás egyedül a mi *énünk* képessége; másodsor, hogy mert fogalmainkat mindig megelőzi az érzékelés, azért in ultima analysi az egész világ, a melyet ismerünk, érzékeinkben

birja alapját. Evvel a világerő sem akarjuk azt mondani, hogy a világ nincs, hogy a világ csupán az én képzetem: de igenis állítjuk, hogy számukra csakugyan a világ csak úgy létezik, a hogyan azt mi szemlélni képesek vagyunk. Vagyis, hogy „én“ és „világ“ egymást kölcsönösen feltételezik. A „világ“ adja a tárgyakat, az „én“ az azokat szemlélő formákat, a melyeknek tehát minden képzetünk, minden fogalmunk alá van vetve. — S ha így „világ“ nélkül, mint tárgy nélkül, tárgytalanná válnék, semmivé foszlanék az ismeret; viszont „én“ nélkül eltűnnék a „világ“...

Ime egy-két meggondolni való példa.

Derült csendes estén feltekintünk a magasba s észreveszünk az égboltozaton egy fordított c (∩) alakú fénykiflút. Másnap hasonló jelenséget látunk, de már egy félkenyér alakú, majd egy teljes fénykorong áll látóérzékünk előtt, majd utóbb egy C alakjában folyton fogyó fényszelet, míg végül egyszer eltűnik s helyét sem tudom megjelölni az égboltozaton. Bizonyos dolog, hogy napról-napra külön-külön más és más érzékletem volt, más és más jelenség alapján, és az érzékleteket mégis egy egységbe foglalom össze s így nevezem, hogy — „hold“. Nos ennek a mi ítéletünknek (mert minden fogalom -- ítélet) alapja nyilvánvalólag nem a holdban van, de egyedül és kizárólag a mi énünkben van a mely egyedül képes arra, hogy a magukra izólált és egymástól teljesen független benyomások és képzetek egész sorát egy benső egységbe hozza, s ezzel azoknak mintegy létet adjon.

Avagy honnét tudom, hogy pl. ez a virág itt a kezemben rózsas? Ennek oka nem a rózsas maga, hanem az, hogy én bizonyos egynemű virágok megfigyelése után rájöttem a rózsas fogalmára s ettőlóta akárhányszor ily virág jut kezembe, bizton megállapítom, hogy ez — rózsas és nem szegfű. — A konkrét dolog igenis a külső világ jelensége: de az általánosítás az az én sajátos képességem.

A „repülő sas“ képzetében két képzet olvad össze: a sas és a repülés képzete. Repül a kő, a sárkány, a léghajó és stb. nemcsak a sas. Tehát e két képzet: „sas“ és „repülés“ teljesen különböző valami, épúgy mint pl. a virág és a szín. Hogy e két teljesen különálló képzetet mégis össze tudom foglalni a „repülő sas“ szemléletébe, annak alapja nem e dolgokban, de bennem rejlik egyedül, mert a fogalomalkotás egyedül az „én“ képességem; bárha — mint hangsúlyoztuk, érzéki tapasztalatok nélkül, tehát tárgyi substrátum nélkül, nem volnánk képesek fogalomalakításra.

E szempontból gondoljuk el, hogy léteznék valaki, a kinek egy bizonyos érzéke, pl. a látása, születésénél fogva hiányzik. Bizonyos dolog, hogy ez egyetlen érzék hiányával

lehetetlenné van téve mindaz, a mit a fényérzék körébe sorozunk: fogalma sem lehet tehát róla, mi a fény, az árnyék, a világos, a sötét, a kék, a piros, a zöld stb. Gondoljunk valakit, a kinek eredettől fogva két érzéke hiányzik, pl. látása és hallása. Bizonyos dolog, hogy e szerencsétlennél a fényérzék teljes hiányát a hangérzék teljes hiánya tetézné s mindaz, a mi a hang spharájához tartozik, számára teljesen nem létező volna. Nem gyönyörködhetnék a fülemile dalában a mennydörgés fenséges morájában, az édes anya áldó szavában stb. Tovább haladva e fosztogató uton, gondoljuk egy emberről, hogy egyetlen érzéke sincs, teljesen nélkülülök jött e világra, nem működik tehát sem látása, sem hallása, sem izlése, sem szaglása, sem tapintása s kérдем, vajjon — bárha a dologi világ körötte létezik is, szerezhette-e ő csak egyetlen egy képzetet? Volna-e számára egyáltalán a világ? (Azaz hogy hozzátehetnők még, volna-e e egyáltalán — ő maga . . .) — Ime tehát csakugyan mindent érzékeink közvetítenek tudatunk számára. Világtudatunk alapja tehát érzelő s ez érzékelés alapján fogalomalkotó énünk.

Világtudatot mondtam. A világ ugyan megvan magára is, de hogy a világ milyen: az más kérdés. Nekünk olyan, a milyennek érzékeink szerint szemléljük, mert ismeretünknek csak tárgya a világ, de formáját az érzékek adják. Hátha pl. érzékeink mások volnának? Vagy ha pl. ötnél több érzékünk volna? Vajjon akkor nem másnak látnok-e e világot? Hiszen bizonyos dolog, hogy bronzból például épügy önthetünk ágyút, mint harangot; fából épügy készíthetünk bölcsőt mint koporsót; virágból épügy köthetünk menyasszonyi bokrétát, mint halotti koszorút. — Az anyag mindenütt egy és ugyanaz, csak a forma más, a melybe azt foglaljuk. És e formát mi adjuk egyedül. Hátha a világot is csak azért szemléljük olyannak, a milyennek épen szemléljük, mert úgy látjuk, amint látjuk. A miként hogy a dolgokat pirosnak látjuk, ha szemeinkre piros pápaszemet alkalmazunk. De nem válnak-e e dolgok nyomban kékké, zölddé, sárgává, a szerint a mint kék, zöld, aransárga szemüveget használunk? Bizony bizony ez a világ csak olyan, a milyennek érzékeinknél fogva azt szemlélnünk kell és lehet.

De ellenvethetnék, hogy érzékeink csalnak, hogy meg nem bizhatók. A mint ezt annyi sok bölcselő, köztök Platon is erősen vitatta, a kivel szemben Aristoteles az érzékek teljes megbízhatóságát védelmezte. Hát nekünk itt e kérdéssel nem szükséges foglalkoznunk: elvégre is, akár csalnak az érzékek, akár nem: tény az, hogy e világ olyan, a milyennek érzékeink mutatják. Bizonyos azonban, hogy az érzékelésből soha ki nem léphetünk s ha egy érzékünk megcsalni látszik bennünket, hát ezt csak egy másik érzékünk

útján vagyunk képesek kikorrigálni. Ha egy fehér kockadarabról látásom azt hazudja, hogy az cukor, izlésem majd megmondja, hogy az só. Ha úgy érzem, hogy a szobában hideg van, látó érzékem a thermometer megfigyelése után majd kioktatja a tapintó érzékemet, hány fok meleg a világ. Valóban érzékeinkből soha ki nem bontakozhatunk: nélkülök nincs fogalmunk s így nincs — világunk sem . . .

De, tegyük mindjárt hozzá, itt nem az „én“ subjectiv érzékelésemről és fogalomalakító képességemről van szó csupán, hanem velem együtt minden más hozzám hasonló „én“-ről is, vagyis a *fajról*, mert mindnyájan physikailag és ugyanazon törvénvek szerint vagyunk megalkotva, lelki világunknak — hogy úgy mondjam — a biológiája teljesen egy és ugyanaz. Olyanok vagyunk e tekintetben mint a fészekrakó fecskék. A mint megjönnek tavaszkor, nyomban sürgős munkába fognak, rakják a fészkeket. A mennyi fecske van, volt és lesz, soha nem rakott másféle fészket, mint a milyent ismerünk: s ha kérjük hogy ennek mi az oka? Más feleletet nem adhatunk reá, mint hogy ez a fecskének a természetéből foly. Meg van bizonyos természeti ösztöne, arravalósága, a mely fészekrakásában mindig egy azonos formában fog megnyilatkozni, feltéve, ha anyagot is lel hozzá. Világos tehát, hogy a forma tisztán a fecske tulajdona és hozománya. Nos hát így vagyunk mi magunk is. A tárgyi világ számunkra csak szemléleti anyag: a forma, a melylyel azt ismeretünkben feldolgozzuk, tisztán a miénk s mindnyájunknál azonos, egyetemes és szükségszerű.

Valóban igaza van tehát annak a bölcselőnek, a ki azt mondja, hogy e világ „az én képzetem.“ Ez nem jelent annyit, mintha a világ magára nem volna: nélkülem is meg van biz az. De hogy mi e „világ“, azt mi époly kevésbé tudhatjuk, mint azt, hogy — mi vagyok „én“?

Az egyik rejtélyhez odatársúl tehát a másik nem kevésbé kisebb rejtély — az „én“ kérdéséhez a „világ“ kérdése s a kettőt betetőzi a harmadik a legnagyobb titok, az „Isten“ titka. Valóban mihelyt a tapasztalati körön túl hatol kutató tekintetünk, ott áll a tilalomfa: „ignorabimus“ és mindörökké csak „ignorabimus“.

*

De hát van-e ebben valami kétségbeejtő?

A görögöknek csapongó, termékeny mythológiája megőrzött egy regét, a mely *Prometheüsről* szól, a ki — tudjuk — az égből, Zeüsstől elrabolta a tüzet s lehozta azt az emberek közé. De iszonyúan lakolt merényleteért. — Zeüsz felgerjedt haragjában a vakmerő rablót sziklához láncoltatta, s egy sast rendelt mellé, a melynek rendeltetése volt a

Prometheusz máját újból és újból kivágni. Az emberiségnek pedig elküldötte Pandorát egy gyönyörűséges nő alakjában, a kinek szépségét maga Venus istennő adta, Zeüsz pedig egy szelencét bízott reá.

Ime az emberi tudásvágy egetostromló merészsége s egyuttal kínos vergődése — gyönyörűen példázva a Prometheusz tragikus sorsában. Hozzá meg a pandora szelencéje, a melyben minden hazugság és hitetű beszéd — de a reménység is. Az ember sorsa, a midőn kutató elméjével, az érzéki tapasztalatok körén túl hat, tehát azon körbe, a melyet más megismernie nem lehet, nem szabad: hajszálnyira hasonlít a Prometheusz sorsához; és az ajándék, a melyet e réven nyer, Pandora szelencéjéhez hasonló: sok hazugság, sok hitetés, sok kérdés, de semmi bizonyosság, csak egy — a remény . . . Ez az, a mely emberi fajunk képviselőjét, Ádámot is felemeli és megtartja, a midőn átlátva a lét megfoghatlanságát, végül öngyilkos akar lenni; de megvigasztalja ama titkos, a faj megmaradását megsúgó szó az Éva ajakáról s Isten ama fenséges kijelentése: „Mondottam ember, küzdj és bizva bizzál“ (Madách: „Ember tragédiája“ utolsó szín.) Ezt fejezi ki Lessing is, a midőn az emberi tudás egetostromló vágyára s szűk határaitra gondol, a következő ismeretes mondásában: ha az Isten nékem választanom engedne a tudás és a tudásra való törekvés között, én az utóbbit választanám. Mert a teljes tudás birtokában megszűnnék létünk célja: a tudásra való törekvéssel pedig együtt jár a kutatás édes izgalmas öröme és a reménység.

Ha jól meggondoljuk a dolgot: Lessingnek igaza van.

Stromp László.